

Orcid: 0000-0001-6544-7573

Prof. Dr. NİMET YILDIRIM
Atatürk Üniversitesi
sahname79@gmail.com

GENCELİ NİZAMÎ, MAHZENÜ'L-ESRÂR

Özet

Nizamî'nin beş mesnevisinden ilki *Mahzenü'l-Esrâr*, tasavvufi-felsefi bir eserdir. *Mahzenü'l-Esrâr* 2.260 beyit olarak 1174-1176 yıllarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kılıç Arslan'a bağlı Erzincan hükümdarı Fahreddin Behram Şah adına kaleme alınmıştır. Eser Farsça yazılmış mesnevilerin temel metinlerden ve en önemlilerinden biridir. Vaazlar, hikmet dolu sözler yanında öğütlere de yer veren *Mahzenü'l-Esrâr* didaktik ve öğüt içerikli bölümlerden oluşur. Nizamî'nin diğer eserlerinden oldukça farklı ve bütünüyle tasavvuf konulu bir manzumedir.

Mahzenü'l-esrâr'a yüzlerce şair tarafından nazireler yazılmış, ancak hiç birisi onun derecesine erişememiştir. Bir diğer açıdan bakıldığında bir mesnevide *Mahzenü'l-esrâr*'ında beş ayrı naat yazan ilk şairdir. En önemli özellikleri arasında; hikmet ve felsefe konularını manzum olarak anlatan; kaside türü şiirleri övgü, abartı ve anlamsız yüceltmelerden arındıran ilk şair olması da yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Genceli Nizamî, *Mahzenü'l-esrâr*, Hamse

Nimet Yıldırım

NİZAMİ GANJAVİ, MAHZENEU'L-ESRÂR

Abstract

The first of Nizamî's five masnavis, *Mahzenü'l-Esrâr*, is a mystical-philosophical work. *Mahzenü'l-Esrâr* was written in 2,260 couplets in the years 1174-1176 on behalf of Fahreddin Behram Shah, the Erzincan ruler of the Anatolian Seljuk State under Kılıç Arslan. The work is one of the basic texts and one of the most important masnavis written in Persian. *Mahzenü'l-Esrâr*, which includes sermons and words of wisdom as well as advice, consists of didactic and advisory sections. It is a poem that is quite different from Nizami's other works and is entirely about Sufism.

Hundreds of poets wrote parallels to *Mahzenü'l-esrâr*, but none of them could reach its level. From another perspective, he is the first poet to write five different naats in a masnavi, *Mahzenü'l-esrâr*. Among its most important features: Explaining the subjects of wisdom and philosophy in verse; He is also the first poet to purify ode-type poems from praise, exaggeration and meaningless glorification.

Key words: Nizami Ganjavi, *Khamsa*, *Mahzenü'l-Esrâr*

GENCELİ NİZAMÎ

Türk dünyasının en parlak simalarından bilge, sûfi ve dâhi şair Genceli Nizamî, hem lirik şiirde hem de mistik ve kahramanlık şiirlerinde tam anlamıyla üstün bir yetenek, yaşadığı çağdan günümüze dek eserleriyle hep doruklarda yer almış eşsiz bir dehâdır. Şeyh Nizamî, Azerbaycan ve Türk edebiyatlarında, Farsça yazılmış edebiyatta bundan da öte bu sınırları aşarak dünya edebiyatlarında özgün ve müstesna bir yere sahip, özellikle "hamse" türünde en yüce makama erişmiş ulu bir bilge şairdir. Onun beşli mesnevilerindeki şairliğine, söz sanatlarındaki başarılarına, ifade tarzına, sözünün ve ifadelerinin gücüne erişen kimse olmamıştır. Başta Azerbaycan, Anadolu, İran, Hindistan olmak üzere çok geniş coğrafyalarda bu büyük söz ustasının eserleri elden ele dolaşmış, geniş kitlelerce okunmuş ve büyük şairler tarafından örnek alınarak aynı ya da benzeri konularda eserlerine çok sayıda nazireler yazılmıştır.

Nizamî, bütün edebiyat otoritelerinin görüş birliğiyle mesnevi yazar şairlerin öncüsü, romantik aşk, kahramanlık anlatıları ve tasavvuf konulu eser dallarında şairlerin en önde gelenidir. Nizamî'nin kendisinden sonra Farsça yazar şairler ile genel olarak Doğu edebiyat dünyası başta olmak üzere edebiyat

ve şiir üzerindeki etkileri son derece derin olmuştur. Özellikle romantik aşk konulu mesnevilerindeki özgün, üstün ve eşsiz özelliklerinden dolayı onu geride bırakacak birisi bir yana, onunla boy ölçüşebilecek hiçbir yetenek görülmemiştir.

Böylesine engin ve eşsiz eserler ortaya koyan Nizamî, Anadolu'da da çok sevilmekte, en önde gelen söz ustalarından biri olarak bilinmektedir. Şairliğinin yanı sıra son derece sakıngan bir zahit olarak da bilinen Nizamî, hurafelerden, asılsız ve uydurma dinsel değerlerden, taassuptan uzak, özgür bir kişilik; bencillikten, gösterişten hoşlanmayan, belagati en üst düzeyde, şiiri her kesim tarafından sevilen bir şairdir.

Nizamî, "Şeyh Nizamî" diye de bilinip kendisi ve çevresinde oluşturduğu erdem ve aşk şehrinde bir derviş gibi son derece sakıngan bir kişilik olarak yaşasa da, şairlik onun hamurunda var olan, yaratılışından getirdiği Tanrı vergisi eşsiz, benzersiz ve üstün bir özelliğidir. Şairlik o çağlarda son derece yaygındır; şiir, geniş çevrelerce ilgi görmekte; şairlere de alabildiğine büyük ilgi ve içten bir saygı duyulmaktadır. Bu yüzden Nizamî öğrenimini tamamlar tamamlamaz yazmak için kalemi eline aldığı anda ölçülü sözler ve şiirler yazmaya başlayarak kendi şiir yapısının temellerini attı. Bu yetisi her geçen gün gelişti, öylesine yüce ve erişilmez makamlara erişti ki, zamanın hükümdarları Nizamî'yi çok değerli bir kişi olarak görüyor, saygınlığına yarasız saygı ve ilgiyi gösteriyor, bunu da hükümdarlığın bir gereği olarak görüyorlardı (Numanî, 1335 hş., II, 228).

Onun böylesine ulu bir kişiliği ve usta şairliğini fark edip kendisine saygılarını sunan ilk hükümdar Behram Şah'tır. Nizamî kırk yaşlarına yaklaştığında *Mahzenü'l-Esrâr*'ını 575/1185 yılında onun adına yazmış, o edebiyat dostu hükümdar da kendisine beş bin eşrefi ve çok değerli hediyelerle yüklü bir deve kervanı hediye etmiştir.

Kızıl Arslan ile görüşmeye gitmesi dışında başka bir seyahate çıkmamış, Erzincan hükümdarı Fahreddin Behramşah Mengücek'in daveti üzerine onun sarayına gitmek istemiş, ancak güvenlik sorunu nedeniyle bu seferini gerçekleştirilememiştir. Ancak *Mahzenü'l-Esrâr*'ını onun adına tamamlayarak kendisine göndermiştir (Nefisî, 1363 hş., s. 10)

Hem lirik şiirde ve hem de kahramanlık şiirlerinde tam anlamıyla üstad kabul edilen Nizamî, Anadolu'da da çok sevilen, rakipsiz romantik, sûfi ve bilge bir şair, belagat ve fesahat açısından en önde gelen söz ustalarından biridir. Son derece sakıngan bir zahit olarak bilinen Nizamî, hurafelerden, asılsız ve uydurma dinsel değerlerden, taassuptan uzak, özgür bir kişilik; bencillikten, gösterişten hoşlanmayan, belagati en üst düzeyde, şiiri her kesim tarafından sevilen bir şairdir. Farsça şiir yazmış hiçbir şairle karşılaştırılmayacak kadar farklı ve büyük bir bilgedir (Browne, 1373 hş., s. 94-95; Resulzade, 2011, s. 83.)

MAHZENÜ'L-ESRÂR

Nizamî'nin beş mesnevisinden ilki *Mahzenü'l-Esrâr*, Sanaî-yi Gaznevî'nin *Hadîka*'sı tarzında, daha yenilikçi bir formatta, daha güçlü ve daha şairane bir dilde kaleme alınmış; ince düşünceler, örneklemeler, mecazlar, ustaca betimlemelerle dolu tasavvufi-felsefi bir eserdir.

Mahzenü'l-Esrâr 2.260 beyit olarak 570-572/1174-1176 yıllarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kılıç Arslan'a bağlı Erzincan hükümdarı Fahreddin Behram Şah adına kaleme alınmıştır. İbn Bibî'nin aktardığına göre Fahreddin Behramşah, bu değerli hediye karşılığında Nizamî'ye beş bin dinar ve beş deve hediye etmiştir. Şair *Mahzenü'l-Esrâr*'ı yazarken kırk yaşının üzerindedir. Eser Farsça yazılmış mesnevilerin temel metinlerden ve en önemlilerinden biridir. Vaazlar, hikmet dolu sözler yanında öğütlere de yer veren *Mahzenü'l-Esrâr* didaktik ve öğüt içerikli bölümlerden oluşur. Nizamî'nin diğer eserlerinden oldukça farklı ve bütünüyle tasavvuf konulu bir manzumedir (Terbiyet, 1377 hş., s. 546; Safâ, 1371 hş., II, 701-702)

Yüksek şairlik yetenekleri yanında derin düşünce dünyasının etkisi, ilerlemiş yaşının yönlendirmesi ve diğer etkenler; bilim, hikmet ve tarih gibi alanlarda araştırmalarla uğraşan Nizamî'ye, eski savaş günlerini düşünecek ve onları yeniden canlandırıp dizelerine aktaracak fırsatı vermiyordu. Öte yandan o zamanlar İskender ile neredeyse aynı yoğunlukta ün kazanmış olan ve çoğu kez onunla birlikte anılan Zülkarneyn'in ünü de *Kur'ân-ı Kerîm*'in işaretleri de gönüllü ilahi, kutsal vahyin ya da ilhamın indiği yer olarak belirtilen doğu ile batının bu ünlü kişiliğine saygı duymaya ve ilgi göstermeğe zorlamaktaydı. Nizamî'nin ünlü bir diğer eseri *Mahzenü'l-Esrâr*'ı kaleme almaya başladığı günlerde zühd ile sûfiliğe olan derin ve yoğun ilgisi, *İskendernâme*'yi yazmaya başladığı günlerde de aynı şekilde ve hiç eksilmeden onun dünyasında varlığını sürdürmekteydi (Zerrînkûb, 1380 hş., s. 188).

“Nizamî'nin *İskendernâme*'sinin birinci bölümü *Şerefnâme*'nin son kısımlarındaki İskender, Aristo ve Sokrat ile ilgili hikâyeler tasavvuf şiirinin temelleridir. Aynı şekilde şairin *Mahzenü'l-Esrâr* adlı mesnevisi de, Gazneli Senâ ile başlayan tasavvuftaki vahdet temasını doruklara taşımış bir eser olarak tasavvuf tarihindeki yerini almıştır. Söz konusu eserlerle birlikte iki ayrı tür şiir artık ayrılma imkânları olamayacak bir şekilde bir tek kulvarda birleşmiş; bir kısmı tasavvufi ve bir diğer kısmı da vaaz ve öğüt türü çok sayıda didaktik ya da öğüt içerikli önemli eserin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.” (Ethé, 2536 şş., s. 154).

Nizamî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ına yüzlerce nazire yazılmış, ancak bu nazirelerden hiç birisi onun derecesine erişememiştir. Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matlau'l-Envâr*'ı, Derviş Eşref-i Merağî'nin *Menhecü'l-Ebrâr*'ı, Haşimî-yi Kirmanî'nin *Mazharü'l-Âsâr*'ı, Orfî-yi Şirazî'nin *Mecmau'l-Ebkâr*'ı, Kâsım-i Esirî'nin *Riyâzu'l-Envâr*'ı, Mollâ Şeydâ'nın *Deolet-i Bîdâr*'ı bunlardan sadece birkaçıdır. Metni alabildiğine zor anlaşılır olmasından dolayı *Mahzenü'l-Esrâr* için birçok büyük şair ve edebiyat otoritesi tarafından açıklamalar ve şerhler de yazılmıştır (Muhammed Ali Terbiyet, 1377 hş., s. 546-47).

İlk kez kendisinin kullandığı sözcükler, tamlamalar, mazmunlar, terimler ve şiir konuları onun bütün bu alanlarda bir öncü, bir mucit olarak bilinmesini sağlamıştır. Özellikle beşli mesnevileri yazıldığından bu yana bu alanda eser veren bütün şairlere örnek olmuştur. Büyük şairler onun şairliğini, tarzını örnek almış ve onu izlemişler, *Beş Mesnevi*'sini taklit ederek eserlerini yazmışlardır. Bir diğer açıdan bakıldığında bir mesnevîde, *Mahzenü'l-Esrâr*'ında beş ayrı naat yazan ilk şairdir. En önemli özellikleri arasında, hikmet ve felsefe konularını manzum olarak anlatan; kaside türü şiirleri övgü, abartı ve anlamsız yüceltmelerden arındıran ilk şair olması da yer almaktadır.

Nizamî de Firdevsî ve Sa'dî gibi dünya edebiyatlarının büyük söz ustaları kategorisinde özgün yerini almış, o da yeni ve özgün tarzını oluşturmuş büyük bir yetenektir. Destan yazımcılığı Nizamî ile başlamamış olsa da VI/XII. yüzyılın sonuna kadar dramatik şiir tarzını doruklarına eriştiren tek şair yine odur. Nizamî ilk kez kendisinin oluşturduğu, seçerek şiirlerinde kullandığı özgün yeni sözcükler, tamlamalar ve terimler; oldukça beğenilen yeni anlamlar, mazmunlar, hayal gücü, betimlemelerdeki olağanüstü dikkati ve titizliği; doğa, insan ve diğer varlıklarla ilgili betimlemelerindeki üstün başarısı, doğal ve başarılı teşbih, istiare ve söz sanatlarıyla kendisinden sonra hiç kimsenin varamayacağı doruklara erişmiş, benzersiz bir dâhidir (Safâ, 1371 hş., II, 807-808).

Yeni anlamlar ve mazmunlar yaratmak amacıyla kurmuş olduğu derin ve aşırı hayallerde, yeni oluşturduğu mazmun ve terkiplerde sözcüklerle ustaca oynaması, okuyucularının söz konusu sözcük, tamlama ve mazmunları anlamada biraz uğraşmasına, düşünmesine neden olmaktadır. Nizamî eserlerinde çağın diğer yazarları ve şairlerinin de yaygın tarzı olarak; bilimsel terimlere, yoğun Arapça kelime ve tamlamalara, felsefi düşüncelere, akımlara, temel bilimlere ait birtakım terimlere de önemli ölçüde yer vermiştir. Bu yüzden de onun eserleri bilimler ansiklopedisi olarak değerlendirilmekte, bazı bölümleri ise açıklama ve şerh olmadan zor anlaşılmaktadır. Ancak eserlerinde kullandığı dil ve derin anlamlı ifadeler, son derece engin bilgiler ve yer yer anlaşılması zor ifadeler, akıcılığı, inceliği ve bilgeliği sebebiyle okuyucunun gözüne pek de gelmemektedir (Safâ, 1371 hş., II, 808).

Nizamî'nin işte bu ve diğer yetenekleri, ustalığı ve sanatkârlığı, bütün eserlerinin diğer ünlü şairler tarafından taklit edilmesini ve örnek alınmasını sağladı. Türk dünyasında, İran'da, Hindistan'da ve diğer birçok coğrafyada onun tarzını takip eden ünlü şairler oldu. VII./XIII. yüzyıldan itibaren Nizamî'nin şiirleri taklit edilmeye başlandı, Farsça yazılan edebiyatın bütün alanlarında ve yaygın olduğu coğrafyalarda bu yakından izlenme devam etti. Nizamî'yi taklit ederek onun yarattığı özgün hamse tarzında ilk eser veren şair Emir Hüsrev Dihlevî'dir. Onun ardından Hacû-yi Kirmanî, Abdurrahmân-i Camî, Hâtif, Kasımî, Vahşî, Orfî, Mektebî, Feyzî-yi Feyyazî, Eşref-i Merağî, Azer-i Bigdilî bazı mesnevîlerinde Nizamî'yi örnek olarak onun tarzında hamse yazmışlardır (Safâ, 1371 hş., II, 808-809).

Nizamî'den önce de bu kapsamda kaside yazan, bu konuları işleyen Gazneli Senâ gibi başka şairler olsa da, özellikle *Mahzenü'l-Esrâr*'ındaki felsefe, hikmet ve tasavvuf konulu düşünce ve ifadelerinde Gazneli Senâ'yi örnek almış olsa da Şiblî-yi Numanî hikmet ve felsefe konulu şiirleri dorukta olduğu için Nizamî'yi bu övgü dolu sözlerle anmıştır. Klasik dönem şairleri, yazarları ve bilgelerinden Nizamî'den söz eden herkes onu en güzel sözlerle övmüştür (Safâ, 1371 hş., II, 808). Emîr Hüsrev bu konuda şöyle der:

*Genceli sanatkâr, bizden öncelerin şairinin
Dillere yazılara sığmayacak söz hazineleri vardı*

Görünce o bilge kırmızı şarapla dolu kadehi

Yudumladı katıksız şarabı da bize tortusu kaldı

(Emir Hüsrev-i Dihlevî, Âyine-yi Sikenderî, Bölüm: 2).

Diğer birçok söz ustası da Nizâmî'yi benzeri üstün özellikleri ve erdemleriyle övmüşlerdir.

Nizâmî'nin şiirlerinde dikkat çeken en önemli tema aşktır. İlk eseri *Mahzenü'l-Esrâr*'da aşk kuşu henüz yumurtlama çağındadır. Orada aşk sözü henüz "Ebced" okuma aşamasındadır. Şair şöyle der:

Önceleri bu aşkataparlık yoktu

Yoklukta varlığın henüz sesi yoktu

(Nizâmî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm 20: "Der Âferiniş-i Âdem").

Bu aşama tam da sûfilerin ilk mektebe başladıkları çağ, aşkın hem varlığın başlangıcı hem de sonu olduğu çağdır. Hafızası oldukça güçlüdür ve söz sanatlarındaki dehâsi ve üstün zekâsıyla bu duyguları kendilerinden bilgi ve feyiz aldığı hocalarından daha güzel bir ifadeyle dillendirmiştir. Ancak kuru bir zahit aşamasından kurtulup ergin ve pişkin bir sûfi aşamasına gelinceye, "Aşkın Yedi Şehri"ni gezinceye kadar uzun bir yol vardır önünde. Ona göre aşk; iki insanın buluşma halkası, insan ile doğa arasındaki bağlar değildir. Tam tersine aşk yaratılışın mihrabı, varlık evreninin merkezi ve odak noktasıdır (Mutlak, "Nizâmî-yi Gencevî", *DZEF*, VI, 5129).

Evrenin aşktan başka mihrabı yok

Evrenin aşk toprağı olmadan değeri yok

Aşkın kulu ol, doğru düşünce bu

Bütün gönül adamlarının işi bu

Göklerde aşk olmasaydı

Yerler nereden bayındır olurlardı

Aşksız kendimde can görmedim ya ben

Sattım yüreğimi de aldım bir canı ben

Aşk ile başladım bu hikâyeyi yazmaya

Aşk salasını okudun bütün dünyaya

(Nizâmî-yi Gencevî, Hüsrev ve Şirin, Bölüm 12: "Sohen-i Çend Der Işk").

MAHZENÜ'L-ESRÂR'IN İLK BÖLÜMÜ

Esirgeyen bağışlayan Tanrı'nın adı

Bilge Tanrı'nın hazine kapısının anahtarı

Düşüncenin önü o, sözün sonu o

Onunla bitir sen sözü, Tanrı'nın adıo

Bütün varlıkların başıo

Bütün sonsuzların en sonsuzuo

Bu ezeli evrenin kumandanıo

Kalemın boynunu söz gerdanlığıyla bezeyeno

Perdeli göklerin perdesini açan o

Perdeli iş yapanların sırlarını saklayan o

Cömertlik pınarlarını kaynağından kaynatan o

Her var olanı var eden bir tek güç o

Güneş'in kemerini kızıl yakut ile bezeyen o

Toprağı çimenlerle, suyu dalgalarla süsleyen o

Gönül erlerinin gönüllerini hikmetle donatano

Rızık isteyenlere rızıklarını vereno

Aklın ipek ipiyle gerdanlığına inciler dizeno

Aklın karanlık gözüne ışıltı vereno

Tertemiz alınlara arılık mührünü vuran o

Dünya hükümdarlarının taçlarını veren o

Ergin tedbirlerimizi boşa çıkaran o
Suçluların özürlerini kabul eden o
Kavgalardan korkanları koruyan o
Tedbir bilgilerinin pınarı o
Zatıyla, sıfatlarıyla ezeli olan, sonsuz olan o
Evreni var eden de, yok eden de o

İki evren bir hiç görkemi karşısında onun
Ömrümüz bir nefes bizim ululuğu karşısında onun

Bu sonsuz evren ülkesinde kim olur da
"Mülk kimin?" diye haykırır Tanrı'dan başka

Alçak yüksek, ulu, küçük yok iken vardı o
Var olanlar yok olur, yok olmayan bir tek o

Ezel bilgisini bilen peygamberler de
Çözemediler bu işin sırrını o bilgiler de

Deniz gibi ne enginmiş ilmi onun!
Mülkü ne sonsuz mülk imiş onun!

Varlığının başlangıcı yok onun
Sonsuz bir tek o, sonu yok onun

Ten başına can veren, huri güzeller veren o
Nergis gözlerine ışıltıyı veren o

Dirilerin bütün çekişmeleri, çabaları
Onun tanrılığı karşısında kulluk işleri

Ondan başka varlıklar sonsuza dek var değil
Kutsal olan o, onun varlığı sonlu değil

Binlerce etek şükranlarını ona sunarlar
Dağların dorukları, gül taçlı topraklar

Gizlenmişken cömertliği ışıltılı dağlarda
Diken gülden kamış şekerden kalmıştı uzaklarda

Cömertliğiyle, cömertlik bayındır oldu
Varlığın bağı yokluktan kurtuldu, özgür oldu

Bu iki üç yıkık köy uğruna bak ki
Feleğin işleri düğüm düğüm idi

Bu akılları yakan düğümleri açmadıkça
Gecenin kara zülüfleri kurtulamaz gündüzün elinden

Saçınca tek tek feleğin yıldız incilerini
Yokluk tozundan arındırdı tarağıyla gecenin kâküllerini

Göklere kurduğu bu iki üç gezegenle
Yedi düğüm vurdu yere yedi iklimle

Ak ve kara ipeklerle yaradan kendi eliyle
Elbiseler biçti Ay'a ve Güneş'e

KAYNAKÇA:

1. Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Bâ Kârûân-i Hulle*, Tahran 1372 hş.
2. Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Ez Guzeşte-yi Edebî-yi Îrân*, Tahran 1375 hş.
3. Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Hikâyet Hemçonân Bakî*, Tahran 1380 hş.
4. Celal Halıkî-yi Mutlak, "Nizâmî-yi Gencevî", *Dânişnâme-yi Zebân-i Fârsî/DZEF*, Tahran 1395 hş. VI, 512-518.
5. Edward Granville Browne, *Ez Firdevsî Ta Sa'dî* (çev. Fethullâh-i Muctebâyî), Tahran 1373 hş.
6. Emir Hüsrev-i Dihlevî, *Âyine-yi Sikenderî*, Bölüm: 2.
7. Hermann Ethé, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (çev. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş.
8. Muhammed Alî Terbiyet, *Dânişmendân-i Âzerbâyecân* (yay. Ğulâmrızâ Tabâtabâ-yi Mecd), Tahran 1377 hş.
9. Muhammed Alî Terbiyet, *Dânişmendân-i Âzerbâyecân* (yay. Ğulâmrızâ Tabâtabâ-yi Mecd), Tahran 1377 hş.
10. Muhammed Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizamî*, Bakı 2011. Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, 701-702.
11. Nizâmî-yi Gencevî, *Hüsrev ve Şirin*, Bölüm 12: "Sohen-i Çend Der Işk".
12. Nizâmî-yi Gencevî, *Kulliyât-i Hamse-yi Hekîm Nizamî-yi Gencevî*, Tahran 1390 hş.
13. Nizâmî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm 20: "Der Âferiniş-i Âdem".
14. Said-i Nefisî, *Dîvân-i Kasâid ve Ğezeliyyât-i Nizamî-yi Gencevî*, Tahran 1363 hş.
15. Şiblî-yi Numanî, *Şi'ru'l-'Acem/Târîh-i Şi'r ve Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1335 hş. I-V.
16. Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş. I-V.
17. Zeynulâbidîn Mu'temen, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran 1371 hş.